

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Кожем'якіної Оксани Миколаївни

«ДОВІРА ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Тематизація феномену довіри у другій половині ХХ століття зумовлена не просто кризою довіри – такі кризи відбуваються у історії розвитку кожного суспільства та всього людства періодично, – але, передусім, критичним зростанням залежності успішного функціонування соціальних інститутів розвиненої демократії від розвитку ліберальної культури. Дійсно, для того, щоби відбувалися вибори і їхні результати визнавалися у суспільстві, необхідно, щоби люди йшли на вибори і були готові захищати свій вільний вибір у випадку спроб його викривлення. Заради цього сучасна демократія пішла на значні поступки ліберальній культурі – більшої свободи звичаїв, аніж демонструє сучасне глобалізоване суспільство годі шукати у історії людства. І все – заради того, щоби людина відчувала свою запитаність соціальними інституціями, щоби брала участь у суспільному житті не як пасивний, або й незадоволений і потенційно постійно бунтівний виконавець, але як активний і творчий, свідомий і відповідальний учасник суспільного розвитку. Довіра, таким чином, постає не як забаганка і забавка демократії, не як надлишковий вияв суспільства добробуту, а як фундаментальна вимога елементарної функціональності сучасного суспільства. Приберіть, зменшіть або знищіть довіру – і здавалося би благополучне, багате і добре суспільство неймовірним для нерозважливого спостерігача чином перетвориться на торжество аномії, анархії і соціального хаосу.

Не треба далеко ходити за прикладами – досить згадати недавні заворушення у Франції, пов'язані з рухом «жовтих жилетів», або ж безчинства незадоволених, асоційовані у громадській думці з рухом Black Lives Matter у США. Те, що починається, здавалося би як цілком

справедливий і цілком демократичний соціальний протест, «несподіваним чином» обертається на вияви надмірного соціального насильства, мародерство і вандалізм, які мають мало чого спільного з вихідними цінностями соціального протесту. А «фокус» розкривається дуже просто – легітимні соціальні протести слугують тригером антисоціальних вибухів у випадку неадекватної реакції влади і офіційних інституцій (authorities), лідерів громадської думки на ці протести. Брак ліберальної культури – але значно більшою мірою у представників влади, аніж у протестантів – є реальною причиною соціальних заворушень і загрозою для соціальної стабільності. Прояви зверхності, зневаги і ігнорування реальних суспільних проблем представниками влади щодо протестантів – а зовсім не самі соціальні протестні рухи – породжують недовіру у суспільстві, а безвідповідальне наполягання влади на такому нехтуванні фундаментальними суспільними запитами, намагання представити їх як безпідставні забаганки і безвідповідальний бешкет громадськості різко погіршують ситуацію кризи довіри і ставлять під загрозу функціонування усєї рамкової соціальної системи: криза функціонування політичної системи несподівано легко перекидається на функціонування інших систем – правової, економічної, систем культури.

Щось подібне спостерігалось в Україні, що неминуче призводило до революцій – Революції на граніті, Помаранчевої революції, революції Гідності. Подібні ж громадянські революції стали основою подій так званої «арабської весни» на початку 2011 року, протестів у Гонконзі та Венесуелі після грубого порушення місцевою владою громадянських прав у 2019 році, мирного спротиву білоруського народу нині, у 2020 році. Таким чином, соціальні протести, які пов'язані з глибокою кризою довіри у суспільстві, і лише на перший погляд виглядають несподіваними і необов'язковими, відбуваються по всьому світові. Зовсім не виключено, що подібні соціальні вибухи на межі соціального катаклізму можуть повторитися у будь-якій країні світу – адже глобальне громадянське суспільство все більшою мірою

базується на ліберальній культурі, а отже спроби придушення громадянської свободи не зможуть бути виправдані ніякою популістською, мілітаристською, правою чи лівою софістичною риторикою. Так, здавалося би «дрібниця» – недостатньо вшанована людська гідність стає не просто тригером, а фундаментальною причиною масштабних і глибоких соціальних конфліктів, які можуть призводити до тривалих періодів суспільної дезорганізації.

Всі ці обставини, серед іншого, також згаданого дисертанткою, зумовлюють гостру суспільну актуальність даного дисертаційного дослідження, а також його значну наукову запитаність.

Звертаючись до питання про чіткість концепції даної дисертації, слід зауважити, що сформульована авторкою мета дослідження, а саме – на основі сучасних методологічних та текстологічних філософських здобутків розробити цілісну соціально-філософську концепцію довіри, спрямовану на розкриття її ціннісної сутності та ролі в процесі соціальної взаємодії, інтегруючи основні теоретичні концептуалізації феномену довіри та визначаючи тенденції формування культури довіри в сучасному світі доби глобалізації – є актуальною та значущою як для вітчизняної, так і для світової науки. Для досягнення цієї мети авторка сформулювала завдання, виконання яких зумовило структуру дисертаційного дослідження та мало своїм закономірним результатом формулювання положень, які були винесені дисертанткою на захист і які мають безсумнівні ознаки наукової новизни.

На наш погляд, дисертаційне дослідження Оксани Миколаївни Кожем'якіної має низку сильних сторін, на яких варто зупинитися окремо.

У першому розділі свого дослідження дисертантка зосереджує увагу на аналізі методологічних засад дослідження довіри, для чого вона звертається до історичної та раціональної реконструкції обставин осмислення феномену довіри. Має певну евристичну цінність та елементи новизни виокремлення нею у якості основних таких характеристик довіри, які відображають «специфіку концептуалізації довіри у соціальних теоріях Н. Лумана, П.

Штомпки, Е. Гіденса, Ф. Фукуями, Р. Хардіна, А. Байер та ін., а також методологічні переваги зазначених концепцій у трактуванні довіри як ціннісної основи соціальної взаємодії» (с. 8 автореферату), що справедливо зазначено як новизна дисертації. Результатом цих розвідок стало більш чітке визначення дисертанткою власного предмету дослідження та його методології.

У другому та третьому розділі авторка аналізує концепт довіри як він постає на фоні порівняльного аналізу, здійсненого у першому розділі. Авторка аналізує тут понятійний «кущ», коренем якого є поняття довіри (другий розділ), а також інші, наближені за змістом та ціннісною значущістю поняття зі сфери соціальних чеснот та соціальної справедливості як загальної характеристики рівня культурного розвитку суспільства (третій розділ). Дисертантка вміло виявляє «категоріальні взаємозалежності, семантичні перехрещення, взаємну конвертованість та концептуальну дотичність довіри з категоріями визнання, толерантності, відповідальності, справедливості, ідентичності, солідарності, що уможливило означення категоріальної специфіки довіри як узгоджувальної комунікативної цінності, що відображає взаємне інтерсуб'єктивне визнання та прийняття особистісної гідності Іншого (як персоніфікованого, так і деперсоніфікованого) в контексті відповідального делегування повноважень, певного набору ціннісних очікувань (моральних, мотиваційних, компетентнісних) та добровільно взятих зобов'язань» (с. 7 автореферату).

У третьому розділі свого дослідження «Функціональна специфіка довіри як ціннісного феномена сучасного соціуму» дисертантка фактично спирається на методологію ціннісного функціоналізму, запропонованої свого часу (у 2012 році) нами у якості методології системного соціального пізнання. Дисертантка аналізує ті об'єктивні суспільні і особливо теоретичні передумови, з яких виростає, у тому числі завдяки аналізу поточних соціальних протистоянь і соціальних конфліктів, сучасна філософія довіри у її функціональних та ціннісних проявах. Ключова думка цього розділу

пов'язана з виокремленням «респонзивної концепції довіри як ціннісної відповіді, що уможливило осмислення конструктивних та деструктивних ефектів спрямованості реакції на вияв довіри як відповіді на цінність» (с. 6 автореферату). Дисертантка цілком слушно вказує на те, що базовою для прийняття такої позиції стало з'ясування фундаментального опертя довіри на процедуру визнання у суспільстві.

Ціннісно і інструментально надзвичайно важливим є п'ятий розділ дисертації. Дисертантка вдається до аналізу культури довіри, яка протистоїть розбрату і ворожнечі у суспільстві. Дисертантка у своєму дослідженні дуже тонко аналізує взаємозалежність і важливість належно спрямованих довіри і недовіри: не менш важливо, аніж дарувати довіру тим, хто її гідний, є висловлювати недовіру до тих, хто цього цілком заслуговує. Передусім, дисертантка акцентує увагу на природному праві громадськості висловлювати недовіру уряду, який діє про інтересів суспільства. Арсенал не лише довіри, але й недовіри надає можливість громадськості більш об'єктивно і адекватно до ситуації спрямовувати свою підтримку тим чи іншим суспільним процесам. Легітимація, таким чином, постає не як «узаконення постфактум», але навпаки – уможливорює наперед успіх тих чи інших соціальних проектів.

Шостий розділ є особливо значущим для вирішення основних завдань дисертаційного дослідження і є особливо багатим на елементи новизни. Але дозволимо собі акцентувати увагу лише на одному з них. Раніше у параграфі з четвертого розділу, присвяченому «парадоксам тоталітарної демократії» дисертантка аналізує ситуацію, коли «загальна некритична довірливість, низький моральний та освітній рівень сприяють розповсюдженню конформізму та медіа-неуцтва, спонукаючи людей приймати будь-яку сплановану і тиражовану інформацію та систему цінностей, особливо, якщо вона базується на захисному та мобілізаційному ефектах негативної програми як ненависті до когось, формуючи образ ворога (як внутрішнього, так і зовнішнього)» (с. 256). Надійною протиотрутою для укорінення такої ситуації може бути, на наш

погляд, культура довіри, а її важливим посланцем і охоронцем має стати «мова довіри», яку дисертантка аналізує у спеціальному параграфі шостого розділу (с. 407-411).

В усій своїй роботі дисертантка широко звертається до проблематики кризи довіри як типової сучасних політичних ситуацій. З одного боку, це є точним і безстороннім критичним аналізом поточного стану справ. З іншого боку, авторка наводить філософські аргументи для виходу з такого «стану справ» – апелює до потенціалу довіри як далеко не повною мірою задіяного різновиду соціального капіталу, який уже є наявним у сучасному суспільстві. Цей розділ має не просто яскраво виражену практичну спрямованість – він пропонує подекуди конкретні практичні рішення і обґрунтовує загальну прагматичну платформу для їхнього успішного впровадження у життя.

Наукові положення, висновки і рекомендації дисертації достатньо обґрунтовані завдяки використанню широкої теоретичної та емпіричної бази, адекватної методології, широкої апробації отриманих результатів на наукових конференціях. Авторкою чітко сформульовано об'єкт і предмет дослідження, коректно визначено його мету, для досягнення якої окреслено комплекс взаємопов'язаних наукових завдань.

Друковані праці дисертантки мають як належне теоретичне, так і несумнівне практичне значення, оскільки аналізують тему довіри як цінності на конкретних прикладах та пропонують концептуальні моделі, придатні для застосування в Україні. Матеріали дослідження можуть слугувати основою для підготовки нормативних курсів, підручників і навчальних посібників із соціальної філософії, філософії історії, політичної філософії, соціології та культурології.

Зокрема, авторка всебічно аналізує як класичні філософські тексти на тему довіри, так і ту соціальні і політичні контексти, які актуалізували цю тему – передусім, глобальні процеси демократизації та лібералізації. Проаналізовано соціальну довіру не лише як соціальний феномен, але і як чинник соціальних змін, дослідження і концептуалізація якого лише

посилують його суспільний вплив. Такий незаперечний суспільний вплив соціальної довіри і боротьба за її примноження, є ще більшою мірою нереалізованим ресурсом подолання згубних наслідків дії соціальних ризиків, а тому заслуговує на більш уважне вивчення феномену соціальної довіри у сучасному суспільстві, яке все більшою мірою стає суспільством ризику.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження в цілому, слід все ж висловити кілька зауважень та побажань.

По-перше, авторці не вдалося повною мірою реалізувати потенціал використання теорії соціальних систем як методологічної та теоретичної основи дисертаційного дослідження. Відповідний системний підхід більше використовується дисертанткою для аналізу міжіндивідної взаємодії, а не масштабних соціальних процесів, які аналізуються переважно на основі екстраполяції міжіндивідної взаємодії на між групові та міжсистемні процеси. Показовою є тема суспільного здоров'я. Дисертантка передає позицію інших авторів щодо того, що «індикативний потенціал довіри характеризує її як показник суспільного здоров'я та маркер соціальної надійності» (с. 88 дисертації), ознаки «суспільного здоров'я» (с. 207, 331 дисертації). Також авторка дещо відсторонено зауважує щодо того, що «досить часто для аналізу динаміки та специфіки функціонування довіри в сучасному суспільстві використовують так звану «клінічну» термінологію...» (с. 331 дисертації). Авторка більше пише про здоров'я як «здоровий суспільний розвиток» (с. 112), «здорову економіку» (с. 299), «здорову опору» (с. 311), «здорову міру критичності» (с. 269, 351) і як психічне здоров'я (с. 123, 365), «здорове життя людей» (с. 387, 405, 406), а також про здоровий глузд (с. 45). Також з'являється метафора «здорового співвідношення довіри і недовіри» (с. 111, 262). Однак, не використано повною мірою саме системне розуміння здоров'я як здатності опиратися зовнішнім чужорідним, позасистемним викликам, для чого зокрема Ніклас Луман вводить у «Соціальних системах» термін імунітету як здатності системи до опору таким зовнішнім впливам. Термін «імунітет» у дисертації відсутній. Таким чином, суспільне здоров'я

можна було більш послідовно використовувати не як метафору, яку беруть у лапки, а у прямому значенні, як його використовує Луман і теорія соціальних систем – як резистентність іншій системності.

По-друге, з цим пов'язане лише позитивне витлумачення авторкою довіри. Авторка говорить про відносну корисність довіри для суспільства лише у її протиставленні недовірі: «слід говорити про певну міру, або здорове співвідношення довіри та недовіри, про стратегії обґрунтування та заохочення довіри, а також про подолання та виправдання недовіри, усвідомлюючи ідеальну суть довіри, її оптимістичний потенціал в контексті очікування бажаного, та ситуативну необхідність недовіри, її захисні, критичні настанови в контексті суспільних реалій» (с. 111 дисертації). Авторка справедливо зауважує, що «і довіра, і недовіра є необхідними елементами життя сучасного соціуму, оскільки вони постають не валентно протилежними як позитивна (довіра) та негативна (недовіра) суспільні цінності, а взаємодоповнювальними, досить часто незалежними одна від одної категоріями, оскільки обидві виконують специфічні, необхідні в сучасному суспільстві функції» (с. 111 дисертації). Однак, якщо довіра є характеристикою не самої системи, а якогось зовнішнього і, можливо, потенційно небезпечного, або навіть актуально ворожого щодо системи іншого системного утворення – тоді така довіра постає як негативна для цієї системи. Більше того, чим вищий ступінь довіри у ворожій системі, тим більш небезпечною ця система є для базової для розгляду системи. Довіра всередині спільноти злочинців є загрозою для правового порядку – оскільки довіра між злочинцями має під собою зовсім іншу, неправову основу. Довіра всередині злочинного суспільного утворення – чи то нацистської Німеччини з її ейхманами, чи то кантової спільноти чортів – являє собою негативну цінність, оскільки злочинці завдяки своїй специфічній довірі виробляють чесноти і порядки радикально несумісні з чеснотами і порядками правової і моральної системи. «Злодійська мораль», «мораль беззаперечного підпорядкування наказам» у нацистській державі, змагання у чортячій вправності спокушати інших чинити гріхи і робити

системні огріхи – усе це покруч довіри, її подоба, але це все ж також феномен, який належить обов'язково розглядати, досліджуючи довіру.

По-третє, не до кінця розкрито соціально-філософську значущість довіри як соціальної чесноти. Видається несправедливим відносити чесноти лише до сфери етики, як це декларує авторка: «довіра як явище моральної свідомості, що базується на певному наборі чеснот (відповідальності, чесності, порядності, компетентності), є предметом *етичного* підходу» (с. 36). Вже згадка чеснот у контексті поглядів Конфуція, Томи Аквінського, Ніколо Макіавелі, Адама Фергюсона та інших філософів доводить її набагато ширше суспільне значення, аніж лише моральне. Коли авторка пише про «довіропродуктивні» чесноти, вона має узгоджувати це з тим, що Френсіс Фукуяма саму довіру вважав соціальною чеснотою (а не лише моральною). Згадувані авторкою традиційні чесноти «турботи і піклування» також явно виходять за межі суто моральних. Загалом, для кращого розуміння ціннісної значущості довіри варто розглядати її як одну з тих чеснот, завдяки яким і можливе відтворення і розвиток цінностей у спільнотах, які культивують певні цінності через виховання поваги до них у чеснотах повсякденної поведінки членів цих спільнот.

По-четверте, авторці варто було би ширше розгорнути аналіз довіри у термінах емоційного інтелекту і емоційного капіталу. Адже у тексті зустрічаємо: «емоційні виміри спільної ідентичності» (с. 31), «співвідношення емоційного та раціонального в довірі» (с. 66), «можливість розмежувати довіру на соціальну, функціональну та емоційну» (с. 76), «афективний (емоційно-почуттєвий контекст ситуації довіри...)» (с. 101) тощо. Емоційне при цьому розглядається швидше як нерозвинене, просте, початкове: «трастологічний дискурс еволюціонує від варіацій емоційних та ментальних основ до моральних сенсів та раціоналізацій когнітивного і пропозиційного гатунку» (с. 81). Емоційне постає переважно як підпорядкована, а не самодостатня характеристика довіри, а відповідно втрачається розуміння емоційної сфери як цільової причини довіри, шелерівське її розуміння як

інтенційної основи ціннісної поведінки і ціннісного ставлення людини до світу та інших людей. Така деяка недооцінка емоційної сфери при аналізі довіри видається невиправданою.

По-п'яте, у роботі зустрічаються деякі редакційні огріхи, які втім, мають більшою мірою стилістичний характер і не перешкоджають адекватному розумінню змісту дисертації.

При цьому слід зазначити, що висловлені зауваження і побажання не заперечують актуальність, новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи в цілому і не піддають сумніву наукову цінність дослідницької праці дисертантки.

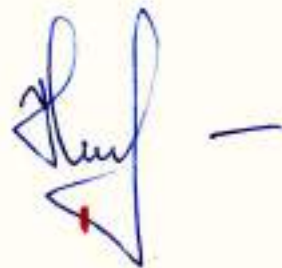
В цілому ж дисертація Оксани Миколаївни Кожем'якіної є цілком оригінальним, глибоким і доказовим, а також завершеним науковим дослідженням, в якому отримано нові наукові результати, які в сукупності дають підстави стверджувати, що мету дисертації – на основі сучасних методологічних та текстологічних філософських здобутків розробити цілісну соціально-філософську концепцію довіри, спрямовану на розкриття її ціннісної сутності та ролі в процесі соціальної взаємодії, інтегруючи основні теоретичні концептуалізації феномену довіри та визначаючи тенденції формування культури довіри в сучасному світі доби глобалізації – успішно досягнуто. Такі результати отримано у результаті дослідницької роботи, яка є соціально-філософською за своєю методологією, понятійним апаратом та засобами доведення. Відповідно, у дисертації вперше у вітчизняній науці оприявлено цілу низку положень зарубіжних дослідників теми довіри. Також авторкою здійснено масштабні і концептуальні узагальнення здобутків, досягнутих раніше іншими дослідниками щодо зазначеної проблематики, на основі цього дисертантка розвиває один з важливих напрямів сучасної соціальної філософії – а саме дослідження довіри як різновиду соціального капіталу. Зміст автореферату дисертаційної роботи Оксани Миколаївни Кожем'якіної є тотожним основним положенням її рукопису.

Подана до захисту дисертація Кожем'якіної Оксани Миколаївни «Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії» виконана на належно високому теоретичному і методологічному рівнях, відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її авторка цілком заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

М.І. Бойченко

Фідур
Марішов
до спец. в. рафс

